

Uus vaatenurk Padise kloostri asutamisele

Kersti Markus

Padise klooster on saanud Eesti ajaloo- kirjutuses teatava müütilise aura. Ühelt poolt seostub see Jüriöö ülestõusu sündmustega, teisalt Eesti keskaegse ehituskunsti kultusobjekti staatusega. Jüriööd on vaetud erinevatest aspektidest lähtuvalt, kuid Padise kloostri nimeline esiletõstmine Johann Renneri kroonikas¹ ülestõusu alguse puhul ning toimunu fataalsus nii kloostri elanikele kui ka ehitistele on viljakaks pinnaseks igasugu spekulatsioonidele. Kuni selleni välja, et Padise klooster olnuks nagu üks ülestõusu juhtijaid.² Kunstiajaloolased on aga keskendunud Padise kabeli otsingutele – ainsale tõestusele kloostri-eelsest perioodist. 1281. aastal allikates mainitud pühakoda jagasid vennad ümberkaudsete elanikega. Ehkki kabel kuulus Dünamünde (läti k. Daugavgrīva) tsistertslaste majanduskeskuse juurde Pae külas (Pathes) ja mungad ei omanud 13. sajandil maid teiselpool Kloostri jõge, s. t. paremal kaldal,³ on visalt juurdunud arusaam, et kabel paiknes praeguses hoonetekompleksis ning see oli põhjus, miks klooster sinna rajati.⁴

Seda huvitavam on situatsioon, kui keset kõige kuumemat diskussiooni lisandub argumentatsiooni veel üks allikas, mis küll publitseerituna on kogu aeg olemas olnud, kuid siinses ajalookirjutuses täiesti tähelepanuta

jäänud. Tegemist on regestiga Padise kloostri asutamise ürikust.⁵

Kaks uusaegset dokumenti Padise kloostri asutamisest

Kopenhaageni ülikooli professor ja Taani kuninglik antikvaar Thomas Bartholin noorem (1659–1690) päästis koos oma kaastöölistega järeltulevatele põlvedele suure osa Taani ja Norra reformatsioonieelsetest allikatest. Tema initsiatiivil andis kuningas korralduse kõigile piiskoppidele otsida oma piiskopkondades vanu ürikuid, raamatuid ja kroonikaid ning saata need siis antikvaarile. Bartholinil oli ligipääs ka Kopenhaageni kuningliku raamatukogu ja ülikooli raamatukogu käsikirjadele, samuti oli tal võimalus tellida dokumente erinevatest arhiividest, et neid siis koos abilistega ümber kirjutada. Kõige värskem uurimus puudutab ühte Bartholini kaastöölist, islandlast Árni Magnússoni, kes kirjutas ümber üheksa köidet materjale. Artikli autor väidab, et kopistid tegid oma tööd väga professionaalselt, suutes eraldada olulist mitteolulisest ning märkides alati ära algallikad.⁶ Vaatamata Bartholini varakult katkenud eluteele oli tulemuseks 25 käsitsi kirjutatud köidet, mis on praegu hoiul kuninglikus raamatukogus (*Bartholins*

¹ S. Vahtre. Jüriöö. Tallinn, 1980, lk. 53; Bartolomäus Hoeneker Liivimaa noorem riimkroonika (1315–1348). Komm. ja tlk. S. Vahtre. Tallinn, 1960, lk. 78–79; A. Mentzel-Reuvers. Bartholomaeus Hoeneker. Ein Historiograph zwischen Überlieferung und Fiktion. – Geschichtsschreibung im mittelalterlichen Livland. Koost. M. Thumser. Schriften der Baltischen Historischen Kommission. Bd. 18. Berlin, 2011, lk. 11–58.

² U. Masing. Vaskuks ja vikaaria Lohult. Tartu, 2002, lk. 118.

³ K. Markus. Misjonär või mõisnik? Tsistertslaste roll 13. sajandi Eestis. – Acta Historica Tallinnensia, 2009, 14, lk. 22–25.

⁴ K. Altkoa. Kloostri-eelne Padise ja tsistertslased. – Padise ja Vantaa. Keskaja sild Padise ja Vantaa vahel. Padise, 2012, lk. 51–62. Siit leiab ka Padise kabeli historiograafia.

⁵ Täna Thomas W. Lassenit Bartholini regestile tähelepanu juhtimast!

⁶ Ó. Halldórsson. Árni Magnússon (1663–1730). – Medieval Scholarship. Biographical Studies on the Formation of a Discipline. Vol. 2. Literature and Philology. Toim. H. Damico. Routledge, 2013, lk. 34–36.

Collectanea). Kuna suur osa originaaldokumentidest on tänaseks kaduma läinud, siis on käskkirjalistel ära kirjelatud nii Taani, Norra kui ka Islandi ajaloolastele hindamatu väärtus.⁷

Bartholinil oli kasutada kuningas Erik VI Menvedi 2. juunil 1317. aastal Warnemündes väljastatud pärgamentürik, mis käsitles Padise kloostri rajamist. „*Diplomatarium Danicum*” sõnastab Bartholini refereeringu ürikust järgnevalt: „Kuningas Erik annab tsistertslaste ordu Stolpe kloostri abtile ja konvendile, Cammini diötseesis, loa uuesti rajada ja kivist ehitada, ehkki teatud tingimustel, tsistertslaste ordu kloostri, mille nimi on Padise, kohta, mida kutsutakse Attenboke.”⁸

Eesti ajalookirjutuses on teave kuningas Eriku ürikust levinud Arild Huitfeldti kümneköitelise Taani Riigi Kroonika kaudu, mis valmis aastatel 1595–1604.⁹ Kõrge riigiametnikuna oli tal ligipääs originaalliketele, mida ta ka rohkesti oma teostes kasutas, ja mis seetõttu annavad tema kroonikale erilise lisaväärtuse. Kuid Huitfeldtile on ette heidetud nende allikate hooletut kopeerimist.¹⁰ Tedaolevalt kasutas ta ka 16. sajandi kollektionaäride ümberkirjutatud tekste ning kaasaegsete ajaloolaste kroonikaid¹¹, mis kokkuvõttes muudab teose eklektiliseks ning

selgitab teatud ebakõlasid või raskesti mõistetavust ka meid huvitavas tekstis.

Padise kloostri asutamist puudutav lõik Huitfeldti kroonikas kõlab järgnevalt: „1317. aasta neljapäeval, kohe pärast Kolmainu Jumalale pühendatud pühapäeva, andis kuningas Erik Stolpe abtile ja konvendile loa, et nemad Padisel, Eestimaal, võivad rajada tsistertslaste kloostri Athenböcke'sse ja ehitada selle kivist. Sellega seoses andis ta [Stolpe abtile ja konvendile?] eelmainitud Athenböcke Jumala ning Neitsi Maarja auks ja kiituseks, ehkki tingimusel, et nad teeksid müüri neli küünart kõrge ja mitte vähem paksu. Kui aga peaks selguma, et eelmainitud Padise klooster, mis nüüd on Stolpest ümber asunud, tema Eestimaale mingit kahju toob, siis peab klooster kõigi oma valdustega igaveseks ajaks tema Eestimaa hertsogkonda kuuluma. Seepärast on abt kohustatud väljastama avaliku kirja, millele vennad peavad saama paavsti kinnituskirja, ning andma selle siis üle talle ja tema järeltulijatele. Kuningas andis neile ka loa soovi korral vahetada 30 adramaad Lihula nunnadega.”¹²

Huitfeldti kroonikast olid teadlikud nii Paul Johansen¹³ kui ka tsistertslaste uurija Wolfgang Schmidt.¹⁴ Kuid mõlemad lähtusid

⁷ H. F. Rørdam. Thomas Bartholin. – Dansk biografisk Leksikon. København, 1887, Bd. 1, lk. 573–575. E. Jørgensen. Historieforskning og Historieskrivning i Danmark indtill aar 1800, København, 1931, lk. 139–42.

⁸ *Ericus rex, abbat et conuentui in Stolpe, ordinis Cisterciensis, diocesis Caminiensis, licentiam dat unum monasterium dicti ordinis, Pades nomine, in loco qui Attenboke dicitur, de nouo fundandi et lapidibus construendi, sub certis tamen conditionibus.* Diplomatarium Danicum. 2. række, bind 7 (1313–1317). Koost. F. Blatt, K. Olsen. København, 1956, lk. 357, nr. 470.

⁹ Artiklis on kasutatud 1652. aasta väljaannet: A. Huitfeldt. Danmarckis Rigis Krønike. Kiøbenhavn, 1652, lk. 396.

¹⁰ H. F. Rørdam. Huitfeldt, Arild. – Dansk Biografisk Lexikon. Bind 8. Kjøbenhavn, 1894, lk. 149.

¹¹ E. Jørgensen. Huitfeldt, Arild. – Dansk Biografisk Lexikon. Bind. 10. København, 1936, lk. 649–50. Kõige värskeim käsitlus Huitfeldtist: K. Skovgaard-Petersen. Historiography at the Court of Christian IV (1588–1648). Copenhagen, 2002, lk. 112–116.

¹² Tõlke aluseks on Danmarks Riges Breve väljavõte Huitfeldti kroonikast: „År 1317 tordagen næst efter Trinitatis søndag da har kong Erik givet abbeden og konventet i Stolpe tilladelse til, at de i Padis i Estland må grundlægge et kloster af cistercienserorden i Athenböcke og bygge det af sten. Og dertil gav han, Gud og jomfru Maria til lov og ære, det fornævnte Athenböcke, dog på den betingelse, at de skal gøre muren fire alen høj og heller ikke mindre tyk. Hvis det er således, at det kan vises, at fornævnte kloster Padis, som nu er forflyttet fra Stolpe, i fremtiden kan synes, at hans land Estland lider nogen skade deraf, da skal klostret og alt dets gods til evig tid tilhøre hans fyrstendømme Estland. Derpå skal abbeden udgive sit åbne brev, og brødrene skal skaffe pavens stadfæstelse derpå og give ham og hans efterkommere det til hånde. Kongen tillod dem også, at hvis de kan bytte med nonnerne i Leal 30 haken land, da er han dermed tilfreds.” Danmarks Riges Breve. 2. række, 7. bind (1313–1317). Koost. F. Blatt, K. Olsen. København, 1956, lk. 287, nr. 470.

¹³ P. Johansen. Die Estlandliste des Liber Census Daniae. Kopenhagen, Reval, 1933, lk. 774.

¹⁴ W. Schmidt. Die Zisterzienser im Baltikum und in Finnland. – Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran Vuosikirja 1939–1940. Helsinki, 1941, lk. 73.

suures osas Friedrich Georg von Bunge tõlgendusest: „Erich Menved, taanlaste kuninga, lubab Stolpe abtil ja konvendil rajada tsistertslaste Padise klooster Eestimaal kivist ja läänistab neile selleks Athenböcke mõisa.”¹⁵ Kui võrrelda Bunge tõlgendust Huitfeldti originaaltekstiga, on moonutused ilmsed. Athenböcke mõis on Bungele vaid üks valdus, mis anti tsistertslastele kivehitise finantseerimiseks, mitte koht, kuhu klooster rajati. Tegelikult mõisa ennast allikates ei nimetatagi. Ajalookirjutuse kontekstis on aga oluline see, et Schmidt tõi ära kogu kloostri kohta käiva lõigu originaalsõnastuses. Seega on Huitfeldti kroonika tekst olnud kõikidele Padise uurijatele kogu aeg kättesaadav.

Ehkki pole teada, mis allikat kasutas Huitfeldt oma kroonika kirjutamisel, kattub selle sisu Bartholini refereeringuga. Kuningas andis loa rajada Padise klooster kohta nimega Athenböcke (Attenboke), mida tõenäoliselt võib pidada mõisaks. Selleks annab kinnitust ka Huitfeldti kroonika lause, mis puudutab kivehitiste mõõte. Nimelt pidi müüri kõrgus ja paksus olema vähemalt neli küünart. Taani küünra pikkuseks oli enne 17. sajandi ühtlustamist umbes 60 cm. Seega oli tegemist ligikaudu 2,4 meetri kõrguse ja niisama laia müüriga, mis sai olla ainult kaitsemüür, mitte planeeritav konvendihoone.¹⁶ Seega pidid seal olema olema vajalikud ehitised, mida mungad said kohe kasutada ning mida oli vaja täiendavalt kindlustada. Selliseks mõt-

tekäiguks annab alust ka laiem Saksamaa ja Skandinaavia kontekst. Viimasel kümnendil on ilmunud rohkesti publikatsioone aadli ja kloostrikommuunide vastastikustest seostest, mis näitavad kloostrite leviku põhjuseid ja asutamisviise senisest erineva nurga alt. Siinsest vaatenurgast on üheks huvitavamaks uurimisteenaks aadlisuguvõsade initsiatiivil perekonna mõisa või linnusesse rajatud kloostrid. Nii tagati munkadele ja ilmikvendadele kohe sobiv elu- ja palvekoht, sest mõisas oli ka kabel. Hilisem kohavahetus leidis aset ainult siis, kui kliimatingimused või paiknemine maastikul ei vastanud kloostrielanike ootustele.¹⁷ Tavapärane oli see ka kuninglike donatsioonide puhul.¹⁸

Siinkohal võib vaid imeks panna, et Athenböckele ei ole senistes Padise uurimustes mingit tähelepanu pööratud, ehkki kohanimena äramainimist ta siiski leiab.¹⁹

Athenböcke mõis

See oli Paul Johansen, kes Athenböcke mõisale esimest korda tähelepanu juhtis, kuid tema oli ka see, kes selle objekti ajalookirjutusest välja tõrjus. Ajendiks oli Athenböcke seostamine tänapäevase Hatu külaga. Kuna Johanseni tõlgendus leidis tee ka ajalooliste kohanimedele leksikoni,²⁰ siis kinnistus see arusaam lõplikult. Seega oleks põhjust allikad uuesti üle vaadata.

¹⁵ LUB II, Reg. 761. *Erich Menved, König der Dänen, erlaubt dem Abt und Convent zu Stolpe, ein Cistercienser-kloster zu Padis in Esthland von Stein aufzuführen, und verleiht ihnen dazu [– – –] das Gut Athenböcke.*

¹⁶ Kaitsemüürile on varem tähelepanu juhtinud Jaan Tamm: J. Tamm. Padise klooster. Ehitus- ja uurimislugu. Tallinn, 2010, lk. 21.

¹⁷ G. Streich. Adel, Burg und Klostergründung. Motive und Familienkonsellationen zwischen „Haus“- und „Gedächtnisklöstern“ im hohen Mittelalter. – Vielfalt und Aktualität des Mittelalters. Bielefeld, 2006, lk. 39–71; U. Stevens. Burgkapellen. Andacht, Repräsentation und Wehrhaftigkeit im Mittelalter. Darmstadt, 2003. Vt. ka M. Untermann. *Forma Ordinis. Die mittelalterliche Baukunst der Zisterzienser.* Berlin, 2001, lk. 62.

¹⁸ Eriti põnevaid tulemusi on andnud viimaste aastate uurimisprojektid Alvastra ja Vreta kloostri Rootsist: Munkar och magnater vid Vättern. Studier från forskningsprojektet „Det medeltida Alvastra”. Koost. L. Ersgård. Lund, 2012; Fokus Vreta kloster. 17 nya rön om Sveriges äldsta kloster. Koost. G. Tagesson, E. Regner, B. Alinder & L. Ladell. Stockholm, 2010. Värskeim uurimus Skandinaavia kloostrite omanike ja patroonide kohta: C. Lovén. Lordship over monasteries in twelfth and thirteenth century Sweden and Denmark. – Monastic culture. The long thirteenth century. Essays in honour of Brian Patrick McGuire. Koost. L. Bisgaard, S. Engsborg, K. Villads Jensen, T. Nyberg. University Press of Southern Denmark, 2014, lk. 119–147.

¹⁹ J. Tamm. Padise klooster, lk. 22.

²⁰ Baltisches historisches Ortslexikon. Koost. H. Feldmann, H. von zur Mühlen. Teil I: Estland. Toim. G. Westermann. Böhlau, Köln, Wien, 1985, lk. 107.

Kaheksa adramaaga Attoli küla kuulus „Taani hindamisraamatu” Eestimaa nimistus kuningale.²¹ Johansen sidus selle küla 1257. aastal allikates esineva Alteni külaga, mille elanikud tülitseisid Padise omadega kalastamisõiguse pärast.²² Padise eestkõnelejaks oli Dünamünde abt ja konvent ning Alteni elanikke esindas Henricus de Kiwele. Nimetatud ürikust on kaks ära kirja: Rootsi kroonik Thomas Hiärne kasutas nimevormi Alten,²³ Taani arhivaar Grímur Jónsson Thorkelin nii Athen kui Alten.²⁴ Kus see küla siis asus?

Taani kuninga asehalduri vahendusel sõlmitud kokkulepe kirjeldab üksikasjaliselt vaidluse all olnud jõge, mis jaotati Padise ja Alteni (Atheni) rahva vahel. Ülesvoolu oli piiriks väike jõekene, mis sai alguse soost ning suubus Alteni külast mööda voolavasse jõkke, allavoolu aga koht, kus jõgi merre suubus. Padise inimesed võisid omapoolsel jõekaldal kuni selle keskpaigni vabalt kalastada ja kalatõkkeid ehitada, ning Alteni elanikel oli lubatud seda oma poolel teha. Kuid mõlemad pidid hoolitsema selle eest, et nende kivist või puust tõkked ei segaks sõidukite liikumist. Nii Dünamünde vendadel kui ka Padisel ja Altenis elavatel inimestel oli õigus mõlemal pool jõge raiet teha, loomi jahtida ja mesipuid ehitada. Alteni omadele sai aga veel osaks erioigus mõlemal pool jõge heinamaad pidada.²⁵

Tänapäevane Kloostri jõgi, mis varem kandis Simmiku (Symeke) nime,²⁶ on küll väga käänuline, kuid ühtegi jõekest varemete piirkonnas sellesse ei suubu. See võiski olla põhjus, miks Johansen seostas Alteni Hatu külaga, sest seal on ümbruskonnas mitmeid

Padise mõisa süda 1700. aasta paiku. Fragment kaardist. EAA.1.2.C-IV-114, leht 2.

soost alguse saavaid jõekesi, mis voolavad Vihterpalu jõkke.²⁷ Kui aga tegemist oleks Vihterpalu jõega, jääksid nii Hatu küla kui ka Padise maad samale kaldale.²⁸ Tegelikult voolas aga tõepoolest üks väike jõekene Kloostri jõkke. See on märgitud rootsiaegsel kaardil²⁹ (Ill. 1) ning jäi silma kodu uurija Heino Ridbeckile. Viimane küll arvas, et praegune voolusäng varemete juures on munkade poolt kunstlikult tekitatud ning algselt voolas jõgi edelast kirdesse,

²¹ P. Johansen. Die Estlandliste des Liber Censur Danicae, lk. 324.

²² LUB I, 299; Est-, und Livländische Brieflade. Dänische und Ordenszeit. I Theil. Bd. 1. Koost. F. G. Bunge, R. von Toll. Reval, 1856, 10.

²³ LUB I, 299.

²⁴ G. J. Thorkelin, A. Magnusson. Diplomatarium Arna-Magnaeum Exhibens Monumenta Diplomatica Quae Collegit Et Universitati Havniensi Testamento Reliquit Arnas Magnaeus Historiam Atqu. Tomus primus. Havniae, 1786, lk. 310.

²⁵ LUB I, 299; Est-, und Livländische Brieflade, 10.

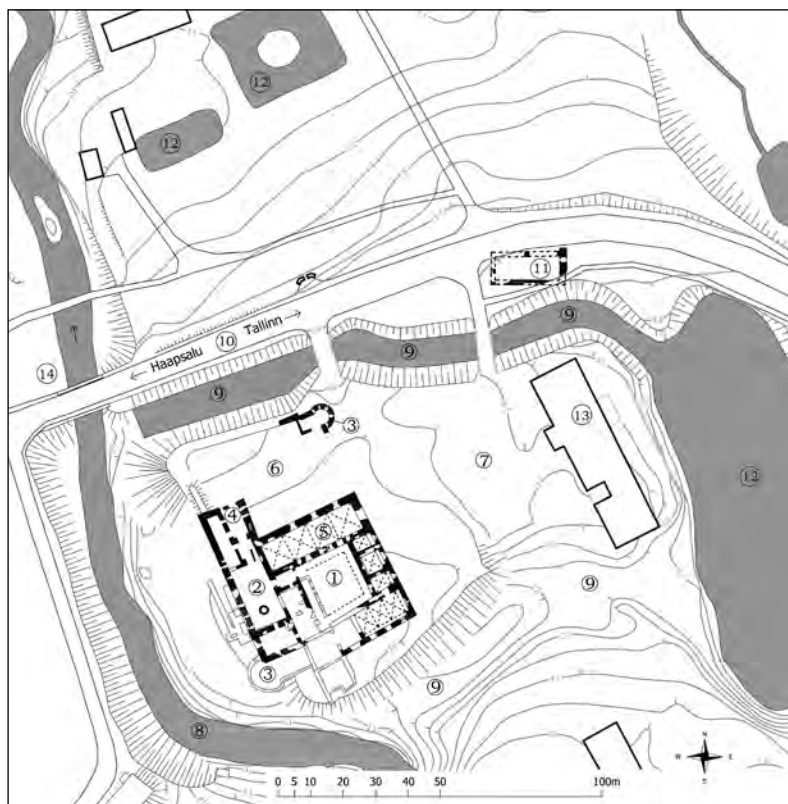
²⁶ P. Johansen. Die Estlandliste des Liber Censur Danicae, lk. 773.

²⁷ Eesti topograafiline ülevaatekaart 1:200000 (1937). Maa-ameti ajalooliste kaartide kaardirakendus.

²⁸ Seostades Altenit (Athenit) Hatu külaga pidasin ka ise 1257. aasta ürikus figureerivat jõge Vihterpalu jõeks. K. Markus. Misjonär või mõisnik, lk. 23.

²⁹ EAA, f. 1.2., n. C-IV, s. 114, l. 2. Paddis Kloster med der under Ljdande byar och St. Mattis Pastorat. Koostatud 1700.

Padise kloostri
piirkonna plaan.
Joonis: Villu Kadakas.

s. t. risti üle mõisahoonde ala, ning suundus siis Pakri lahe poole.³⁰ Kloostri jõe kulgu jälgides ei saa sellist seletust lugeda põhjendatuks. Küll aga sobib kaardil kujutatud Tallinna–Haapsalu maantee äärde jääv põllumaa selleks soiseks alaks, kust lepingus kirjeldatud väike jõeke alguse sai. Selgelt on näha kunstlikult tekitatud kuivenduskraave, mis vee jõkke juhivad.

Kus aga paiknes siis küla? Tekstist võib välja lugeda, et kõigepealt voolas suurem jõgi külast mööda ja alles siis kohtus väiksemaga. Kuna jõgi jagati selliselt, et Padise omadele jäi üks ja Alteni omadele teine pool, oleks loogiline arvata, et küla paiknes paremal kaldal. Kui aga vaadata kaardil parema kalda maastikuolusid, siis ainus võimalus hoonete püsti-

tamiseks on kloostri piirkond. Samas pole aga paremal kaldal soise pinnase tõttu kohta põllumaadeks. Huvitav on aga asjaolu, et 2011. aasta väljakaevamistel avastasid Soome arheoloogid klausuuri sisehoovist loodusliku liiva pinnal künnijäljed.³¹ Kui need künnijäljed on kloostrieelsed, pidi haritav territoorium olema suurem kui praegune varemeteala, mida piiras igast küljest vesi. Siit tekib küsimus algse pinnareljeefi kohta. Seoses viimaste väliuuri- mustega valmis Villu Kadakasel kloostrivaremete ja selle ümbruse kaart, kus on väga hästi jälgitav olemasolev maastikuline situatsioon. Sealt jääb mulje, et lõunakülge piiras algselt looduslik jõesäng (Ill. 2).³² Sellele on tähelepanu juhtinud ka Kaur Alttoa.³³

³⁰ H. Ridbeck. Padise läbi aegade. Tallinn, 2003, lk. 28.

³¹ V. Kadakas. 2010.–2011. aasta väljakaevamised Padise kloostri klausuuris. – Padise ja Vantaa. Keskaja sild Padise ja Vantaa vahel. Padise, 2012, lk. 114.

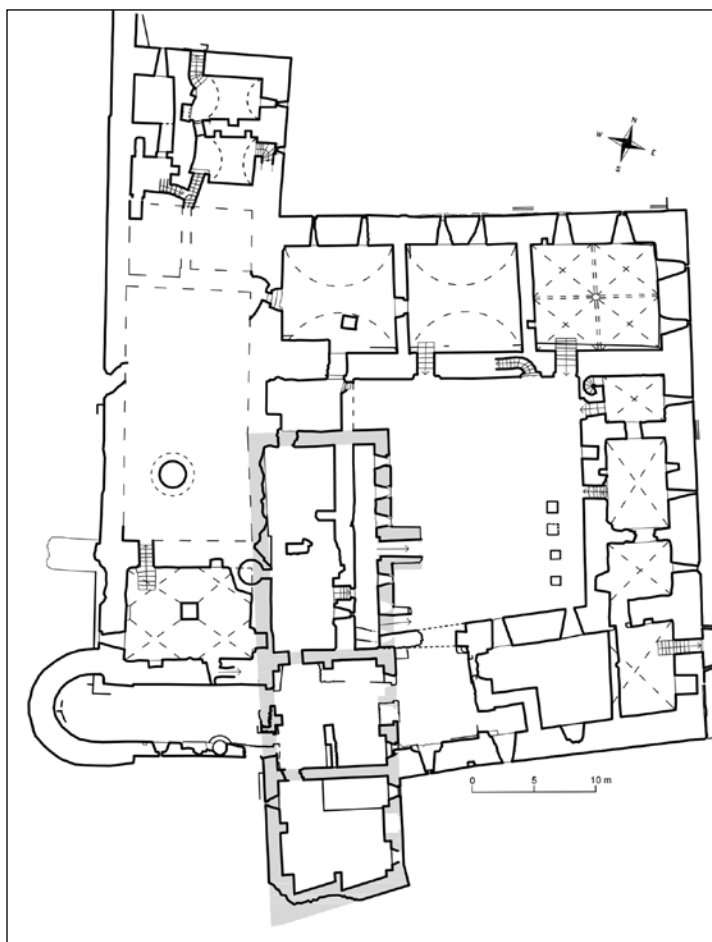
³² Vt. ka V. Kadakas. First results of new excavations in Padise monastery. Further study issues. – Colonists on the shores of the Gulf of Finland. Medieval settlement in the coastal regions of Estonia and Finland. Vantaa, 2011, lk. 29.

³³ K. Alttoa. Kloostri-eelne Padise, lk. 61.

Kuid rootsiaegsel kaardil on selgelt näha, et kloostrit ümbritsesid kolmest küljest kunstlikult tekitatud vallikraavid. Põhjus võib olla selles, et jõe voolu surve on aegade jooksul oma töö teinud ning omatahtsi lõunapoolset vallikraavi kujundanud. Suurvee ajal jäi just see osa vallikraavist surve alla. Kui oleks tõepoolest tegemist loodusliku jõeharuga, pidanuks nii küla kui ka tulevane mõis olema veega ümbritsetud. Mõisale selline eraldatus sobib, külale mitte. Tõenäoliselt aitas see väike jõeharu kaasa ka mõisa nime kujundamisele – Athenbecke.

Niisuguse mõttekäigu tulemusena asetuks

teise valgusse ka põhja-lõunasuunaline ristkülikukujuline hoone Padise kloostris varemetes, mis on klausuurist varasem ja mille lõunasein ulatub eelmainitud jõekese kaldale, selle kulgu järgides (Ill. 3).³⁴ Seletuse saavad ka rikkalikult dekoreeritud raidkivitükid ning kaksiksamba baasi fragment, mis leiti varemete lähedusest ning mida Alttoa järgi võiks dateerida 1260. aastatesse. Need pidid tema arvates kaunistama vägagi esinduslikku ruumi.³⁵ Kuid selleks esindusruumiks ei olnud Padise kabel, mis oli mõeldud ilmikvendadele ja kohalikele elanikele, vaid kuningamõis. Tüübilt järgib hoone Taani

Klausuurist varasem ehitis, mis võis olla 13. sajandi teisel poolel ehitatud Taani kuninga mõis. Joonis: Villu Kadakas.

³⁴ V. Kadakas. 2010.–2011. aasta väljakaevamised Padise kloostris klausuuris, lk. 82, 105.

³⁵ K. Alttoa. Kloostri-eelne Padise, lk. 60. Villem Raam seostas leitud raidkivitükid klausuurist varasema kahevõlvikulise ruumiga, pidades seda Padise kabeliks. V. Raam. Arhitektuuri- ja kunstimälestised. – Harju rajooni ajaloo- ja kultuurimälestised. Tallinn, 1988, lk. 53–55.

kuninglikke kindlustatud kiviellamuid 13. sajandi teisel poolel, mida ümbritses vesi. Need linnused, kus kuningas ise viibis, olid varustatud torni ning kivimüüri.³⁶ Kuid näiteks kuninglikule foogtile mõeldud linnus Falsterbos (*Falsterbohus*) Skånes kujutas endast riskülikukujulist tellisehitist. Selle valmistamisaeg jääb 13. sajandi teise poole. Ringmüür koos torni ja uue esindushoonega valmisid alles pärast 1311. aasta lahingut sakslaste ja taanlaste vahel, mille tulemusel vana ehitis hävis.³⁷ Skåne heeringaturu teiseks keskuseks oli naabruses asuv Skanör. Sealne linnus oli Falsterbost varasem ja olulisem, sest Skanör oli Taani kuningliku foogti peakorter 13. sajandil. Väljakaevamistel avastati riskülikukujulise põhiplaaniga maja müürid mõõtmetega ca 16 x 8 meetrit. Tegemist oli tõenäoliselt kahekorruselise hoonega, millest alumine koosnes kahest eraldi ruumist ning üleval võis olla esindussaal. Ehitismaterjalina oli kasutatud nii lubjakivi kui ka tellist.³⁸ Erik Menvedi ajast on aga huvitavaks paralleeliks Hindsgavli linnus Väike-Belti väina ääres. Pika kivimaja otsaseinast moodustus nurgatorn, mis paneb mõtlema Padise hoone lõunapoolsele neljakandilisele osale. Linnust ümbritses palissaad, mitte kivimüür.³⁹

Atenböcke mõisa rajamise aja alumiseks piiriks võiks olla 1260. aastad, sest „kalasõja” ajal on juttu ainult külast. Siis oli küll kõneisikuks Henricus de Kiwele, kes esineb Eestiga seotud allikates ajavahemikus 1254–1259. Viimane teade pärineb aastast 1296, mil läksid müüki tema kaks Taani mõisa.⁴⁰ Kui Altene küla oligi talle lääniks antud, pidi see mingil

hetkel kuningale tagasi minema. Pärrijaid ei näi Henricusel olevat olnud. Kui aga võrrelda poliitilist olukorda Erik Klippingi (1259–1286) ja tema järglase Erik Menvedi (1287–1319) ajal, siis oli just viimane huvitatud Valdemar II aegse suurriigi taastamisest ning seetõttu pööras rohkem tähelepanu nii oma valdustele Põhja-Eestis kui ka Liivimaale tervikuna.

Miks aga oli vaja kuningamõis rajada just praeguse kloostris varemete kohale? Vastuse võiks anda Altene küla varasem ajalugu. „Taani hindamisraamatu” Attoli küla nimekuju sobiks rohkem Hatu kui Atheni ja Athenböckega. Arvatavalt on siiski tegemist kahe erineva külaga, millest üks „Taani hindamisraamatu” nimistusse ei jõudnudki. Sellest võiks järelduda, et küla ei olnud algselt kuninga maksualune.⁴¹ 1240. aastate seisuga kajastavale maavalduste kaardile on Johansen märkinud Padise kloostrist lõuna ja ida poole kaheteistkümmne adramaa suuruse valge laigu, sest ta ei suutnud selles piirkonnas omanikku tuvastada. Kellele see siis kuulus?

Padise kloostrist lõunas on ligi kilomeetri kaugusel Padise linnamägi ning seejärel ainult sood ja metsad ja lõpuks jõe ülemjooksul soode vahele peitunud Siimika⁴², mida Johansen pidas pelgupaigaks.⁴³ Symmecke küla ilmub allikatesse alles 1394.⁴⁴ Padise linnamäge on samuti peetud pelgupaigaks,⁴⁵ kuid see tekitab mitmeid küsimusi. Tegemist on Vomentakae maakonna ainsa linnamäega, mis paikneb mitte kaugel kohast, kus (tänapäeval) Keila–Haapsalu maantee ristub jõega ja kus oli tõenäoliselt koolmekoht. Edasi suundub tee sujuva kaarega lõunasse, kulge-

³⁶ N.-K. Liebgott. Dansk middelalder arkæologi. København, 1989, lk. 86–99; R. A. Olsen. Borge i Danmark. København, 1996, lk. 47–69.

³⁷ L. Ersgård. Skanör – Falsterbo. Rapport. Medeltidsstaden 53. Riksantikvarieämbetet och Statens Historiska Museer, 1984, lk. 12, 65.

³⁸ *Ibid*, lk. 63; V. La Cour. Danske borganlæg. Til midten af det trettende århundrede. Bd. 1. Nationalmuseet København, 1972, lk. 253.

³⁹ N.-K. Liebgott. Dansk middelalder arkæologi, lk. 90.

⁴⁰ P. Johansen. Die Estlandliste des Liber Census Daniae, lk. 803, 867.

⁴¹ Eestimaa nimistu koostamise eesmärgiks oli saada ülevaade siinsetest maksukohuslastest. T. Kala. Käsikiri ja uurijad. „Liber Census Daniae” ja/või „Codes ex-Holmiensis”? – Tuna 2005, nr. 1, lk. 27.

⁴² Eesti topograafiline ülevaatekaart 1:200000 (1937). Maa-ameti ajalooliste kaartide kaardirakendus.

⁴³ P. Johansen. Die Estlandliste des Liber Census Daniae, lk. 186.

⁴⁴ LUB VI, 2927.

⁴⁵ L. Jaanits, S. Laul, V. Lõugas, E. Tõnisson. Eesti esiajalugu. Tallinn, 1982, lk. 266.

des paralleelselt jõega, ning jätkub siis soode vahel Läänemaa poole. Tänapäeval laiuvad linnamäe ümber metsad, kuid 13. sajandil võiks oletada pigem soist pinnast. Tõenäoliselt sai linnamäelt kontrollida maanteed, eriti hea ülevaade pidi olema Läänemaa suunal. Valdo Prausti kriteeriumide järgi oleks tegemist nn. teetõkkelinnusega.⁴⁶ Õhukese kultuurikihi tõttu on arheoloogid arvanud, et linnamäel alaliselt ei elatud,⁴⁷ kuid sõeanalüüsid viitavad vallutusjärgsele kasutusele.⁴⁸ Eriti huvitav on aga Harri Moora mõte võimalikust sadamakohast linnuse juures.⁴⁹ Mäletatavasti pidid 1257. aasta lepingu osapooled hoidma jõe keskosa sõidukitele vaba.

Kuna Alteni küla paiknes koolmekoha kõrval ja tema elanikel oli õigus hallata oma-poolset kallast kuni mereni välja, siis julgeks oletada, et küla oli seotud Padise linnamäega ning tegemist oli piirkondliku võimukeskusega. Kuningamõisa rajamine näitas jõudude vahekorra muutumist, kuid see ei toimunud vägivaldselt, sest nagu Huitfeldti kroonikast välja tuleb, kaitsemüüre mõisal ei olnud. Seega pidi see olema rajatud kokkuleppel seniste piirkondlike võimukandjatega. Varemest leitud raiddetailid viitavad tõepoolest esindushoonele, sest 13. sajandil oli dekoreeritud profaanne kiviehitis siiski harv nähtus. Hoone tähistas maaisanda autoriteeti ning funktsioneeris andami või maksu kogumise kohana.

Kui vaadata laiemalt Skandinaavia konteksti, siis oli see tavapärane lähenemine. Kuningavõim markeeris oma kohalolu linnuse või mõisaga, kuid see sündis kokku-

leppel kohaliku aristokraatiaga. Samas ei muutnud see midagi senises elukorralduses. Tsistertslaste tulek tõi aga kaasa täiesti uue suhtumise maaharimisse ja loodusressursside kasutamisse, sh. seniste pühakohtade ülevõtmise. See pidi aga avaldama tuntavat mõju senisele maailmapildile.⁵⁰ Niisuguses võtmes omandas kindlustatud kloostri ehitamine hoopis teise tähenduse. Ülejõe naabritest olid saanud uued valitsejad.

Dünamünde kloostri mõis ja kabel Padisel

1266. aastal kinnitas kuningas Erik Klipping Dünamünde kloostri senised maavaldused Eestis. Padise (Padis) on nimetatud seal ühtse territooriumina, üksikuid külasid välja toomata.⁵¹ Valduste südameks oli 14-adramaaline Pae küla („Taani hindamisraamatus” Pathes), millest tuleneb ka kloostri ladinakeelne nimi Pades.⁵² Nime lähtekohaks on paas, pae; mitmuse omastav paede, paade.⁵³ See on üks väheseid kohti Harju-Risti kihelkonnas, kus paekivi on võimalik lihtsalt kätte saada. Teisteks paikadeks olid Määra ja Vilivalla,⁵⁴ millest esimene kuulus Dünamünde valduste alkoosseisu. Kui aga püüda määrata munkadele kuuluva ala tegelikku ulatust 13. sajandi keskpaiku, siis lõunas küündis see paari kilomeetri kaugusel paikneva Pälli külani, põhjas Risti kirikuni, idas piiras valdusi Kloostri jõgi ja Läänemaale kulgev maantee.⁵⁵ Isegi 1938. aasta kaardi järgi on võimalik öelda, et tegemist oli väga soise alaga.⁵⁶ Kui Dünamünde

⁴⁶ V. Praust. Eesti teedevõrk muinas- ja keskajal ning selle rekonstrueerimise põhimõtted. – Eesti Maanteemuuseumi aastaraamat 2011. Tartu, 2012, lk. 64.

⁴⁷ L. Jaanits jt. Eesti esiajalugu, lk. 266.

⁴⁸ E. Tõnisson. Eesti muinaslinnad. Muinasaja teadus 20. Toim. A. Mäesalu ja H. Valk. Tartu, Tallinn, 2008, lk. 194–195.

⁴⁹ H. Moora. Einige Ergebnisse der Burgbergforschung im Ostbaltikum. – Suomen Museo, 74, lk. 96.

⁵⁰ M. Holmström. Kontinental ideologi i monastisk regi – cistercienserna och „Sverkerskapellet” vid Alvastra kloster i ny belysning. – Munkar och magnater vid Vättern. Studier från forskningsprojektet „Det medeltida Alvastra”. Koost. L. Ersgård. Lund, 2012, lk. 217–250.

⁵¹ LUB III, 399, a.

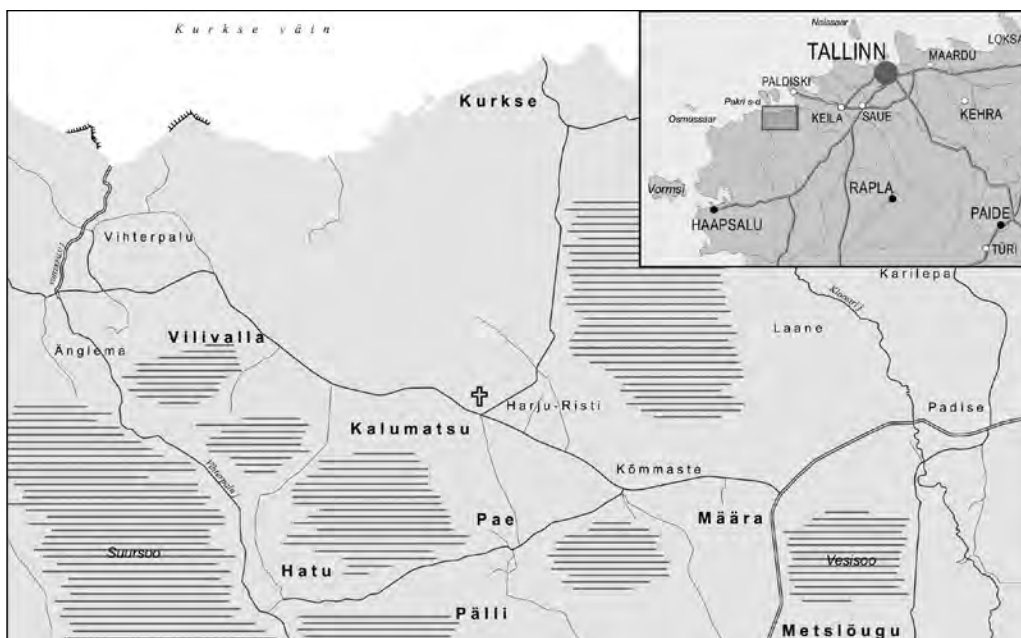
⁵² Vt. viide 8.

⁵³ Täna nimekuju selgituste eest Marja Kallasmaad ja Peeter Pälli.

⁵⁴ H. Perens. Paekivi Eesti ehitistes II. Harju, Rapla ja Järva maakond. Tallinn, 2004, lk. 16.

⁵⁵ P. Johansen. Die Estlandliste des Liber Censur Daniae, 173, 501; K. Markus. Misjonär või mõisnik, lk. 22–23.

⁵⁶ ERA, f. 2553, n. 1, s. 74, l. 60. Eesti topograafiline ülevaate kaart 1938.

Dünamünde (Daugavgrīva) kloostris mõis Padisel. Graafika: Toomas Mägi.

mungad oma valdused 1220. aastatel said,⁵⁷ võis olla ainsaks väljapääsuks merele Pae külast alguse saav jõgi, mis soid läbides suubus Vihterpalu jõkke. Pole siis ime, et taheti kanda kinnitada Kloostris jõe ääres, tekitades sellega vastuseisu kohalikes elanikes.

1283. aastal kinnitas Erik Klipping Dünamünde valdused uuesti ja nüüd on pilt sootuks teine. Munkadele kuulub Harju-Risti kiriku ala, rannikuäärne Kurkse, Suur-Pakri saar ja Vihterpalu suunda jääv Vilivalla.⁵⁸ Seega kogu Vihterpalu jõe ja Kloostris jõe vaheline ala mereni välja. Ning Vihterpalu lahest oli saanud kloostris sisemeri. Lõunas on aga jõutud välja Suursooni. Metslõugu küla on viimane asustatud punkt enne Lääne- ja Harjumaa vahelist soode tsooni. (Ill. 4)

Tsistertslaste kloostris eemal asuv majandusüksus kandis nime *grangium*, mis tähendab viljaaita, kuid tegelikult mõeldi selle all hoopis suuremat ehituskompleksi, mis sisaldas ilmikvendade elu- ja tööhooneid, kõrvalhooneid ning tavaliselt ka tagasihoidlikku kabelit. Kõike seda valitses üks vendadest – *magister grangiae*.⁵⁹ Sisuliselt pidas ta mõisavalitseja ametit. Varasemates uurimustes on jäänud kõlama seisukoht, et *grangium* funktsioneeris ennekõike ilmikvendade toel ning pidi ennast ise ära majandama, talupoegadega kontakte vältides. Aja jookkul aga ilmikvendade arv vähenes ja see oli üks põhjus, miks *grangiumi* süsteem lagunes. Uuemad analüüsid siiski näitavad, et see ei vasta tõele.⁶⁰ Ilmikvendade osa oli juba algusest peale juhtimine, tööd tegid

⁵⁷ K. Markus. Misjonär või mõisnik, lk. 22.

⁵⁸ LUB III, 486, a.

⁵⁹ J. France. *Separate but Equal*. Cistercian Lay Brothers 1120–1350. Cistercian Studies Series, 246. Collegeville, Minnesota, 2012, lk. 116, 139.

⁶⁰ Hea ülevaate praegusest uurimisseisust annab artikkel: A. Reinholdt Nielsen. *Lægbrødre og godsdrift*. – *Historisk Tidskrift* 107, Hæfte I. København, 2007, lk. 1–33. Kõige värskem uurimus käsitleb Walesi tsistertslaste *grangiumide* süsteemi: J. Bezant. *Revising the monastic 'Grange': Problems at the edge of the cistercian world*. – *The Journal of Medieval Monastic Studies* 3. Brepols Publishers, 2014, lk. 51–70. Vana traditsiooni jätkab tsistertslaste uurija James France, kes oma 2012. aastal ilmunud põhjalikus ordu ilmikvendi käsitlevas raamatus ei suhestu uuemate *grangiumi* uurimustega ega ka Matthias Untermanni kapitaalse uurimusega tsistertslaste ehituskunstist. Vt. J. France. *Separate but equal*. Cistercian lay brothers 1120–1350, lk. 113–150.

kohalikud. Viimaste seas eristatakse n.-ö. alalisi töökäsi ja ajutisi hooajatööde tegijaid. Ilmikvendadel oli suur otsustusõigus, head administratiivsed ja juhtimisoskused. Nende hallata olid ka linna kaubahoovid. Kuid oli ka selliseid maid, mis jäid *grangiumi* süsteemist välja. Tavaliselt ei moodustanud need kompaktsed piirkonda. Kuigi enamik maadest annetati kloostrile hingepalvete eest, tegeldi ka ise aktiivselt maade ostu ja müügiga, rentimise ja pantimisega. Just viimaste tegevuste tõttu on jäänud mulje, et tsistertslaste majandustegevus käis alla ja nad olid sunnitud loobuma oma senistest hiiglaslikest maavaldustest. Tegelikult muudeti lihtsalt majandamisviisi. Rentimise ja pantimisega tegeldi juba 13. sajandil, kuid valdavaks kujunes see hiliskeskajal. Reinholdt Nielsen arvates toimusid käikäes kaks süsteemi – rangelt tsistertslaste reeglite järgi toimiv *grangium* ning traditsiooniline suurmaavaldus, kus rakendati erineva juriidilise staatusega töökäsi ning klooster sai tasu andamis. Paljudel juhtudel need süsteemid ka segunesid. Toetudes nii Saksa, Inglise kui ka Taani kloostrite tegevusele, jõuab ta järeldusele, et kloostrite majanduskeskused tegutsesid juba 12. ja 13. sajandil nagu ilmalikud mõisamajapidamised, orienteerudes turule ning olles sõltuvad majanduskonjunktuurist.⁶¹ Müüdi on osutunud ka tsistertslaste roll uute maade ülesharijatena ning nii kloostrile kui *grangiumile* kõrvalise koha eelistamine. Paljud neist asuvad teede olulistel sõlmpunktides.⁶²

Tulles tagasi Dünamünde valduste juurde, võib kindlalt väita, et *grangiumi* süsteem toimis juba 13. sajandi keskel, sest munkade valdus

kannab ühist nimetust Padise. 1257. aasta lepingus mainitakse nii vendi kui ka Padisel elavaid inimesi (*homines ipsorum, qui morantur in Padis*)⁶³. Seega vastab see hästi *grangiumi* töötamise põhimõttele. Järgnevate aastate laienemine toimus küll ümber senise *grangiumi*, kuid uute alade külanimed jäid ka edaspidi allikatesse figureerima, mis viitab juba rohkem mõisamajapidamisele. Dünamünde vendadel oli ka üksikuid maavaldusi väljaspool Padise *grangiumi*.⁶⁴ 1280. aastast oli olemas Tallinnas kaubahoov⁶⁵ ning Kurkse hõivamine võiks osundada sadamale. Lähtudes lepingus mainitud tegevustest ning külade paiknemisest maastikul, võib Padise *grangiumi* tegevusala dena tuua välja metsaraie, kalanduse, metsmesinduse, soomaagist rauatootmise, lubjakivi väljaveo, kuid kindlasti pidi nende hulka kuuluma ka viljakasvatus ja jahu tootmine, sest tsistertslastel olid vesiveskite ehitajad.⁶⁶ Nii teame 1254. aastal sõlmitud lepingust, et vennad ehtasid vesiveski Sagentake (Jägala) jõe, mis piiras kohalike elanike kalastusvõimalusi.⁶⁷ Toodangut realiseeriti Tallinna turul või viidi Dünamünde kloostrisse. Asukoha maastik pakkus nii eraldatust kui ka osalust olulistel kommunikatsiooniühendustes.

Padise *grangiumis* oli ka pühakoda, mille asukoht pidi arvestama nii ilmikvendade kui ka kohalike elanike vajadusi. Kui sooaärne Metslõugu välja arvata, jääb Padise maade keskmesse Harju-Risti kirik. Allikas on seda kirikut mainitud esimest korda 1503. aastal kui Püha Risti kabelit Kullenzallis (*des hiligen kruszes kapelle tho Kullenzall*).⁶⁸ Kuninga 1283. aasta kinnituskirjas kasutati selle paiga tähistamiseks nimevormi Cullensele.⁶⁹ Padise

⁶¹ A. R. Nielsen. Lægbrødre og godsdrift. lk. 9–30.

⁶² M. Holmström. Kontinental ideologi i monastisk regi, lk. 239–242; J. Bezant. Revising the Monastic 'Grange', lk. 62, 64. Vt. ka M. Tamm. Ristisõja kommunikatsioon. Liivimaa misjon ja tsistertslaste võrgustik 13. sajandi esimesel poolel. – Tuna 2009, nr. 4, lk. 23–40. Järg Tuna 2010, nr. 1, lk. 8–28.

⁶³ LUB I, 299.

⁶⁴ Kõige suurem maade kontsentratsioon oli Raasiku-Puiatu piirkonnas, millest võis kujuneda veel teine *grangium*. Vt.: K. Markus. Misjonär või mõisnik, lk. 26–27.

⁶⁵ Vt. lähemalt: K. Markus. Misjonär või mõisnik, lk. 22–27.

⁶⁶ C. Hoffman Berman. Agriculture and economies. – The Cambridge companion to the Cistercian order. Koost. M. Birkedal Bruun. Cambridge University Press, 2013, lk. 118.

⁶⁷ LUB I, 270.

⁶⁸ LUB 2/II, 503, 527.

⁶⁹ LUB III, 486, a.

kabel ilmub allikatesse lähedasel ajal – 1281. aastal. Tegemist on pikalt vindunud tüliga Dünamünde abti ja konvendi ning Tallinna piiskopi Thrugoti (1260/63–1279) vahel. Lahendama asus seda tema mantlipärija piiskop Johannes. Tsistertslased olid ehitanud Padisele kabeli, et viia seal läbi oma riitusi ja palveid, kuid samaaegselt oli see mõeldud ka ümbritsevale elanikkonnale. Nad ei pannud sinna aga ametisse preestermunka, vaid koguduse eest hoolitses naabruskonna vaimulik. See aga allus Tallinna piiskopile, kellele oli tsistertslaste vaba voli pinnuks silmas. 1281. aasta lepingus anti kabel Hertele kihelkonnakirikule alluvusse, kuid see ei toonud kaasa vabaduste ja õiguste piiranguid Dünamünde vendadele. Hertele vaimulik või kaplan pidas pühapäeval ja pühade ajal missasid ning jagas kohalikele elanikele sakramente.⁷⁰

Eelnevast võib järeldada, et kabel ehitati piiskop Thrugoti ajal. 1266. aasta kinnituskirjas kannab kogu Dünamünde vendade territoorium Padise nime, seega ei ütle kabeli nimi veel midagi kabeli asukoha kohta. Cullenale tuleb tsistertslaste omandusse ajavahemikus 1266–1283, mis suures osas kattub piiskop Thrugoti valitsusajaga. Kui jälgida tsistertslaste maaomandi muutusi, siis võis algne *grangium* koos palvemajaga paikneda Pae külas. 1260.–1270. aastatel laienes nende territoorium Kloostri jõe ja Vihterpalu jõe vahel mitmekordselt, suurendades hüppeliselt ka munkade jaoks töötavate inimeste arvu. Seega oli vaja uut pühakoda, mis teenindas nii vendi kui ka eestlasi ja paiknes tsentraalsemalt kogu territooriumi arvestades.

Selline mõttekäik ei lähe vastuollu tsistertslaste *grangiumide* kabelite rajamise ja funktsioneerimisega 13. sajandil. Altarite asutamine ja missade pidamine neis kabe-

lites tekitas diskussioone nii tsistertslaste ordu üldkapiitlis kui ka paavstikuurias. 1250. aastate keskpaiku lubas paavst Alexander IV missade pidamise kabelites, mis asuvad kihelkonnakirikust kaugel, kuid tingimusel, et seal osalevad ainult kohalikud. Kui võõrad soovivad osa saada sakramentidest, siis peavad nad taotlema kohaliku piiskopi luba. Tegelikult oleks nii üldkapiitel kui ka piiskopid meelsasti näinud, et *grangiumi* kabelit kasutavad ainult ilmikvennad ja kohalikele tööliste jagatakse ainult sakramente, sedagi juhul, kui nad elavad kihelkonnakirikust kaugel. Seega jäi kõik paljusi kohaliku piiskopi otsustada. Peapõhjuseks oli muidugi kihelkonnakirikute preestrite teenistuse vähenemine.⁷¹ Nagu Padise kabeli puhul näha, võis see viia pikaajaliste tülideni.

Grangium 'i kabel oli tagasihoidlik ehitis, nii mõõdetelt kui ka väliselt. Tänapäevani säilinud kivehitised on enamasti maakiriku koori mõõtu hooned, kuid osad neist meenutavad ka väiksemat saalkirikut.⁷² Samas tuleb anda aru, et esimesed sellelaadsed kabelid pidid olema puust. Nii mainitakse ka Dünamünde kloostri müügilepingus 1305. aastal konverside puust palvemaju (*lignas oratorii conversorum*).⁷³ Väljakaevamised Risti kirikus lubavad pikihoone dateerida 15. sajandi esimesse poolde,⁷⁴ kuid koori mitu ehitusjärku vajavad endiselt selgitamist.⁷⁵ Kuna kunstiteadlased sidusid praeguste varemete territooriumilt leitud raidkivitükid Padise kabeliga, siis peeti seda kivehitiseks. Ehkki Ristil on ehituskivi hästi kättesaadav, ei saa pidada siiski päris endastmõistetavaks, et allikates mainitud Padise kabel oli kivehitis. Kuna Risti kirik pole keskajal olnud kihelkonnakirik, siis on selle pühakoha funktsioon jäänud arusaamatuks. Mõistliku seletuse annaks, kui Püha Risti

⁷⁰ LUB I, 473; LUB III, 475b.

⁷¹ D. H. Williams. Cistercian grange chapels. – Perspectives for an architecture of solitude. Medieval Church Studies Vol. 11. Ed. T. Kinder. Turnhout Brepols Publishers, 2004, lk. 214–215.

⁷² *Ibid.*, lk. 217–220.

⁷³ LUB II, 614.

⁷⁴ V. Kadakas, K. Tooming, M. Kiudsoo, J. Kilumets. Archaeological studies in Risti church and churchyard. – Arheoloogilised välitööd Eestis, 2011. Tallinn, 2012, lk. 186.

⁷⁵ V. Raam. Harju-Risti kirik. – Eesti arhitektuur 3. Toim. V. Raam. Tallinn, 1997, lk. 14.

kabel oleks Padise kabeli järeltulija. Kloostrirajamisel Athenböcke mõisa kandus sinna üle ka Padise nimi, mistõttu senist kabelit hakati kutsuma kohanime järgi.

Padise kloostrirajamine

Cîteaux's oli põhimõtteline otsus Dünamünde kloostrimüügi osas langetatud juba 1303. aastal,⁷⁶ kuid polnud veel selge, kellele müüa. Läbirääkimisi peeti nii Riia linna kui ka Saksa Orduga.⁷⁷ 26. mail 1305 sõlmiti müügileping, mille alusel läks nii kloostrikompleks kui ka kogu Riia diötseesis paiknev maa ja kinnisvara Saksa Ordule. Ainsana jäid müügilepingust välja ilmikvendade puust palvemajad. Senised kloostrielanikud säilitasid õiguse hoonete kasutamiseks kuni järgmise aasta mihkclipäevani.⁷⁸

Sama aasta sügisel otsustas tsistertslaste ordu üldkapiitel, et Dünamünde ja Valkena kloostrid on allutatud Stolpe kloostriale Pommernis. Tegemist oli täiesti uue tsistertslaste kloostriga, mille hooned alles samal aastal benediktlastelt üle võeti, kuid Stolpet koheldi millegipärast kui vana orduliiget.⁷⁹

Padise kloostruurimustes on jäänud kõlama, et ümberasumine praegusesse asukohta toimus 1310. aasta paiku.⁸⁰ Allikatest see kinnitust ei leia. Arvatavalt on selliseks oletuseks andnud alust abti palve Taani kuningale puust ja kivist kloostriehitamiseks

Symeke (Simmiku) jõe äärde.⁸¹ Luba nad ei saanud. Selle asemel kirjeldas kuningas järgmisel aastal väljastatud vastuses, kui väga teda vihastas kloostrimahamüümine. Dünamünde prior ja konvent said aga siiski andestuse ning ühtlasi kinnituse, et Eestimaa valdused kuuluvad neile.⁸² Mingit luba polekski saanud anda, sest paavst keelas 1310. aastal Riia peapiiskopi ohutusel kloostrimüügi ning määras esindajad, kes võtsid kloostripaavsti nimel oma valdusse. 1311.–1312. aastal viibis Liivimaal paavsti kaplan Franciscus de Moliano, kes asus uurima kõiki ordu vastu esitatud kaebusi.⁸³ Alles 1313. aastal kinnitas Gdański (Danzigi) külje all paikneva Oliva kloostrid abt Stolpe abtile, et Dünamünde klooster on Saksa Ordule müüdnud ja selle eest 2733 marka kätte saadud.⁸⁴ Samal aastal kinnitas ka Cîteaux' abt Dünamünde müügi.⁸⁵

Seega on igati loogiline, et Padise konvent ilmub allikatesse esimest korda 1314. aastal. Konventi juhtis siis prior Heinrich.⁸⁶ Kuna kloostriasutamise luba väljastati alles 2. juunil 1317. aastal, pidid mungad kuskil elama. Tõenäoliselt Padise *grangiumis*, kuhu olid rajatud nende tarbeks provisoorsed puitehitised. See seletaks ka Huitfeldti kroonika lauset: „...andis kuningas Erik Stolpe abtile ja konvendile loa, et nemad Padisel, Eestimaa, võivad rajada tsistertslaste kloostrid Athenböcke'sse.”⁸⁷ Samas on raske mõista järgnevat katket: „eelmainitud Padise klooster, mis nüüd on Stolpest ümber asunud.”⁸⁸

⁷⁶ LUB II, 614, Reg. 707.

⁷⁷ W. Schmidt. Die Zisterzienser im Baltikum, lk. 56.

⁷⁸ LUB II, 614, Reg. 707; LUB III, 614a, Reg. 707a.

⁷⁹ LUB VI, Reg. 704, a. L. Poelchau. Die Geschichte des Zisterzienserklosters Dünamünde bei Riga (1205–1305). St. Ottilien, 2004, lk. 126.

⁸⁰ W. Schmidt. Die Zisterzienser im Baltikum, lk. 71–72; K. Alttoa. Kloostrid eelne Padise, lk. 61.

⁸¹ P. Johansen. Die Estlandliste des Liber Census Daniae, lk. 773.

⁸² LUB III, 634a.

⁸³ LUB II, 630, Reg. 728. T. Kala, L. Kaljundi, J. Kreem, I. Leimus, K. Markus, A. Mänd, I. Põltsam-Jürjo, E. Russov, A. Selart, M. Tamm, H. Valk. Eesti ajalugu II. Eesti keskaeg. Koost. ja toim. A. Selart. Tartu, 2012, lk. 144.

⁸⁴ LUB VI, Reg. 741, a.

⁸⁵ LUB II, 642.

⁸⁶ *dominum episcopum Henricum Revaliensem et ecclesiam suam, ex parte una, et dominum Henricum, priorem de Padis et conventum suum, ex parte altera.* LUB II, 652. Padise prioril ja konvendil oli tüli Tallinna piiskopiga Sagentake jõe äärsete maade pärast.

⁸⁷ *har kong Erik givet abbeden og konventet i Stolpe tilladelse till, at de i Padis i Estland må grundlægge et kloster af cistercienserorden i Athenböcke*

⁸⁸ *formævnnte kloster Padis, som nu er forflyttet fra Stolpe*

Kas sellest võiks välja lugeda, et vahepeelse-
tel segastel aegadel on Dünamünde vennad
siiski elanud Stolpe kloostri? Või lihtsalt vii-
datakse sellele, et abt ja võib-olla osa vendi
tulid Padisele Stolpest? Tulevasele abtile tehti
aga ettekirjutus, kuidas ta peab Tallinna piis-
kopile truudust vanduma.⁸⁹ Kui paavst oli
Dünamünde kloostri müügi lõplikult kinni-
tanud, sai Padisest 1319. aastal tsistertslaste
ordu üldkapiitli korraldusel ametlikult Stolpe
tütarklooster.⁹⁰

Kes olid aga selle uue kloostri toetajad?
Ennekõike muidugi Taani kuningas. Kuid
Erik Menved suri 1319. aasta novembris päri-
jateta, tekitades võimuvaakumi. Kõrgaadli
toel sai uueks kuningaks Eriku vend Christof-
fer II. Ametlik kroonimistseremoonia toimus
25. jaanuaril 1320. Padise kloostri ehitusloa
kinnitus tuli augustis.⁹¹ Kuupäevad on oluli-
sed mõistmaks Liivimaa ordumeistri Gerhard
von Yorki käitumist, kes kinkis 10. mail 1320
Padise tsistertslastele kaks küla Läänemaal
ja müüs 500 Riia marga eest veel neli täna-
päevases Harju-Jaani kihelkonnas. Sealsed
sissetulekud olid mõeldud kloostri ehitami-
seks. Vastu aga soovis, et teda peetaks igavesti
Padise kloostri rajajaks.⁹² Tõenäoliselt ei ole
see juhus, et annetus ja müügitehing jäävad
Christofferi kinnituse eelsesse aega.

Taani vasallidest tõuseb esile üks mees –
Helmold von Saghen. 1326. aastal annetas
ta lääniisand Johann von Lode heakskiidul
Padise kloostri abtile ja konvendile poole
Vasalemma (*Wasemule*) jõe keskjooksust
koos kloostri poolele jäävate maade ja talu-
poegade, tehes seda Kõigeväelise Jumala,
tema ema Neitsi Maarja ja Püha Risti auks.⁹³
Annetuse eesmärgiks oli Püha Risti altari
juurde vikaaria rajamine, mis tagaks igapäe-
vased hingepalved nii Helmoldile endale kui

ka tema esivanematele ja järeltulijatele. Pole
võimatu, et tegemist ongi Püha Risti altari
asutamisega.

Eelnevast nähtub, et Liivimaa mõlemad
maaisandad pidasid oluliseks tsistertslaste
toetamist. Vasallide toetus jäi aga esialgu
tagasihoidlikuks, piirdudes ühe mehega. Hel-
mold asutas vikaaria ka Niguliste kiriku sur-
nuaial Püha Barbara kabelis⁹⁴. Uku Masingu
arvates oli Helmold pärit Sahalt, mis võiks
viidata eesti päritolule. Kuna tema annetu-
sed kiriklikele institutsioonidele olid silma-
torkavad⁹⁵ ning pärast Jüriööd ei ole sellest
perekonnast enam midagi teada, nagu oleks
ta enda ja oma lähedaste hukkamist ette
näinud, pidi ta Masingu arvates olema üks
olulisemaid ülestõusu juhte. Kui siia juurde
lisada Padise abti Nikolaus Risbithi võima-
lik eesti päritolu, on konspiratsiooniteooria
täielik. Padise mungad koos eestlastega võit-
luses Saksa ordu vastu.⁹⁶ Tegelikult oli aga
Liivimaa ordumeister konvendi üks suure-
maid toetajaid ja vastupidi – kloostri rajajaid
peeti kommuunis erilise au sees.⁹⁷ Helmoldi
tehingute kaaskirjadest selgub aga tõsiasi, et
Vasalemma ja Kloostri jõe vahelises piirkon-
nas hakkas kohalike elu muutuma. Toimus
üleminek *grangiumi*-süsteemile. Võib olla
oleks põhjust läheneda Jüriöö sündmustele
ka tsistertslaste vaatevinklist.

Kokkuvõte

Padise kloostri asutamisüriku regist andis
suurepärase võimaluse kriitiliselt hinnata
varasemat uurimisseisu, näidates ühtlasi
seniste uurimismeetodite kitsaskohti. Stii-
lianalüüs jääb kahtlemata ka edaspidi üheks
kunstiajaloolase töövahendiks, kuid see

⁸⁹ LUB II, 656.

⁹⁰ LUB VI, Reg. 777b.

⁹¹ LUB VI, Reg. 785b.

⁹² *ita ut fundator illius loci perpetuis futuris temporibus habeamur* LUB II, 672.

⁹³ LUB III, 727a; LUB III, 734a. Vt. T. Kala. Veretöö ja lepitus 14. sajandi Liivimaal. – Tuna 2014, 3, lk. 16, 19.

⁹⁴ LUB II, 808.

⁹⁵ 1337. aastal andis ta kloostriks ka Vasalemma veski. LUB III, 780a.

⁹⁶ U. Masing. 1343. Vasku ja vikaaria Lohult, lk. 66–71.

⁹⁷ M. Untermann, *Forma Ordinis*, lk. 74.

nõuab enda kõrvale teisi lähenemisviise – selliseid, mis aitaksid konteksti luua. Nii juhtuski, et stiili põhjal identifitseeritud Padise kabelist sai kirjaliku allika valgusel hoopis kuningamõis.

Probleemiks on osutunud ka Skandinaavia konteksti vähenenud tundmine. Põhja-Eesti kuulus ligikaudu 150 aastat Taanile ja on selge, et siin rakendati või vähemalt prooviti rakendada samu käitumismustreid. Taanis ja Rootsis on väga kõrgel tasemel interdistsiplinaarsed keskaja uuringud, mis seovad omavahel nii ehitusarheoloogiat, kultuurgeograafiat kui ka poliitilist ajalugu. Sellest tulenevalt on seal toimunud ka olulised muutused tsistertslaste ordu kloostrite uurimises, mis võiks ja peaks avaldama otsest mõju siinsetele uurinutele.

Viimase kitsaskohana tooks välja kirjalike allikate vähest tundmist. Padise uuringutes on enamasti lähtutud sekundaarkirjandusest või vaadatud allikaid pisteliselt, mis toob kaasa palju vigu ja valesõistmist. Eelnevast tulenevalt on konstrueeritud Padise kloostri selline varasem ajalugu, mis ei haaku ei kirja-

like allikate ega ka kloostrite rajamise tänase uurimiseisuga.

Kuidas edasi? Tsistertslaste arhitektuuri uuringutes annab võimaliku vastuse 2013. aastal ilmunud „The Cambridge Companion to the Cistercian Order”. Leuveni ülikooli arhitektuuriajaloo professor ja Cîteaux väljaannete „Commentarii cistercienses” ja „Bulletin monumental” toimetuskolleegiumi liige Thomas Coomans soovib selles vaadata tsistertslaste maailmast väljapoole. See eeldab muidugi multidistsiplinaarseid uuringuid, kombineerides erinevaid humanitaarteaduste valdkondi ja meetodeid.⁹⁸ Selles suunas on ka käesolevas artiklis liigutud ning esmaste tulemuste põhjal võib öelda, et pinnas edasisteks uuringuteks on viljakas. Maavalduste, maastiku ja viimaste aastate ehitusarheoloogiliste uuringute tulemused toetavad kirjalikes allikates leiduvat informatsiooni ning avavad uusi perspektiive.⁹⁹

Artikkel on valminud uurimisteema nr. IUT18-8 raames, mida rahastab Haridus- ja Teadusministeerium.

Kersti Markus

(1962), *PhD*, kunstiajaloo professor, Tallinna Ülikool, Rüütli 6, 10130 Tallinn, markus@tlu.ee

⁹⁸ T. Coomans. Cistercian architecture or architecture of the Cistercians? – The Cambridge Companion to the Cistercian Order. Koost. M. Birkedal Bruun. Cambridge University Press, 2013, lk. 164.

⁹⁹ Selle töö valmimisel olid abiks Villu Kadakase suurepärased joonised Padise kloostrist ja selle ümbrusest ning Marek Tamme, Anti Selarti, Anneli Randla ja Marika Mägi sisukad kommentaarid!